

VILÁG- TÖRTÉNET

13. (45.) évfolyam 2023. 4.

A HUN-REN BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

- **TÚRÓCZITAMÁS**
SPANYOL-JAPÁN KAPCSOLATKERESÉS
II. FÜLÖP URALMA IDEJÉN
- **BENCZE ANDRÁS**
OROSZ-AMERIKA TÖRTÉNETE
- **KURDI KRISZTINA**
SZOLGÁLAT ÉS BIRODALMI PATRIOTIZMUS
- **KOVÁCS BÁLINT**
ANTROPOLÓGIAI JEGYEK ÉS BŰNBAKKÉPZÉS
- **OLOSZ LEVENTE**
A MAGYAR BORKERESKEDELEM SIKEREI ÉS KUDARCAI
AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ IDEJÉN
- **SZEMLE**
ROBERT PICHLER, GYÓNI GÁBOR ÍRÁSAI

VILÁGTÖRTÉNET
A HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézetének folyóirata

Szerkesztők
Skorka Renáta (főszerkesztő)
Bíró László, Martí Tibor, Vámos Péter
(szerkesztők)

Szerkesztőbizottság
Glatz Ferenc (elnök), Borhi László, Erdődy Gábor,
Fischer Ferenc, Fodor Pál, Klaniczay Gábor,
Majoros István, Mihalik Béla Vilmos,
Pók Attila, Poór János

TARTALOM

Expanzió és berendezkedés (Bíró László)	481
<i>Tanulmányok</i>	
Túróczi Tamás: Spanyol–japán kapcsolatkeresés II. Fülöp uralma idején	487
Bencze András: Orosz–Amerika története	513
Kurdi Krisztina: Szolgálat és birodalmi patriotizmus. Bredeczky Sámuel evangélikus lelkész galíciai munkássága	533
Vajda Zoltán: Thomas Jefferson és a szegénység problémája az Egyesült Államokban republikánus kontextusban	553
Kovács Bálint: Antropológiai jegyek és bűnbakképzés. Örmények a fajelmélet diskurzusában	571
Sáfi Csaba: Etnikai alapú politika vagy együttműködés? Eltérő politikai lehetőségek az ukrain orosz politikában	593
<i>Műhely</i>	
Olosz Levente: A magyar borkereskedelem sikerei és kudarcai az első világháború idején	611
<i>Szemle</i>	
Fejezetek az albán–magyar kapcsolatok történetéből (Robert Pichler)	639
Oroszország északisága (Gyóni Gábor)	645

Szolgálat és birodalmi patriotizmus

Bredeczky Sámuel evangélikus lelkész galíciai munkássága

Galícia az elmúlt évtizedekben került az érdeklődés középpontjába. Nemcsak a történészek figyelmét keltette fel a hányatott sorsú tartomány – amely egykor az Osztrák–Magyar Monarchiához tartozott, napjainkban pedig Lengyelország és Ukrajna osztozik területén –, hanem az eredetüket, őseiket kereső egykori galíciai németekét és a Galíciából származó zsidókét is. Ezzel párhuzamosan ismét „divatba jöttek” olyan szerzők, mint Joseph Roth, Karl Emil Franzos, Leopold von Sacher-Masoch vagy éppen Sólem Aléhem, akik könyveikkel egyfajta nosztalgiát ébresztettek a mai olvasókban a letűnt „k. u. k.” világ után. Galícia mítosszá vált. Olyan idealizált helyé, ahol a különböző nemzetiségek, nyelvek és vallások békés harmóniában éltek egymás mellett, és ezt a tartós mozdulatlanságot, biztonságot a távoli Bécsben élő császár garantálta.

Galícia valóban az a tartomány volt, ahol számos nemzetiség élt együtt, bár relatív többségben a lengyelek voltak, de a többségi státuszért folyamatosan küzdöttek a ruténokkal/ukránokkal, emellett viszont voltak olyan kisvárosok és falvak, ahol a zsidók a lakosság abszolút többségét alkották. Az Osztrák–Magyar Monarchia e távoli tartományában olyan „furcsa”, „egzotikus” népcsoportok is éltek, mint a huculok vagy a lipovárok, és az uralkodó nemzetet a mindössze néhány ezer főből álló osztrák hivatalnoki réteg képviselte, amely főleg Lembergben és néhány nagyobb városban volt jelen. A Habsburg Birodalom más részein nem nagyon hallottak még erről az országrészeiről, legfeljebb úgy, mint „Európa szegényháza”, a birodalom legelmaradottabb térsége. Csak akkor ismerte meg Galíciát az Osztrák–Magyar Monarchia közvéleménye, amikor éppen elvesztette: az első világháború folyamán, amikor véres és értelmetlen csaták színtere volt, ahol az osztrák–magyar csapatok legnagyobb vérvesztéseiket szenvedték el.

Galíciát a magyar történetírás is mostohán kezelte és kezeli mind a mai napig, jöllehet a Habsburgok a magyar uralkodók jogán legitimizálták új szerzeményüket. Sajnos a magyar köztudatban és közbeszédben a mai napig téveszmék és félreértések kísérik a galíciai zsidóság fogalmát. Újra felbukkant a szélsőjobboldal retorikájában a „galíciai jöttment” fogalma, az egész mai magyar zsidóságra vonatkoztatva a kifejezést. Amellett, hogy politikailag és morálisan elfogadhatatlan ez

* A szerző az ELTE BTK Kelet-, Közép-Európa Története és Történeti Ruszisztikai Tanszékének megbízott előadója (1088 Budapest, Múzeum krt. 6–8., kurdi.krisztina@btk.elte.hu).

a megállapítás, történelmileg súlyosan téves is, mivel a mai magyar zsidóság jelentős része nem Galíciából származik.¹

Galíciáról az 1772–1918 közötti időszakban beszélhetünk önálló, földrajzi, történelmi egységként. Ebből a 146 évből az osztrák uralom kezdetétől 1812-ig terjedő időszak tanulmányom időkerete, amely magában foglalja a „főszereplő” Bredeczky Sámuel munkásságát. Előre kell bocsátanom, hogy Bredeczky életműve és személyisége nem mérhető olyan, szintén hungarus elődökéhez vagy kortársakéhoz, mint Bél Mátyás, Tessedik Sámuel, Windisch Károly Gottlieb, Korabinszky János Mátyás vagy Tomka Szászky János, de élete és tevékenysége alkalmas arra, hogy életútja alapján lássuk és megértsük egy korszak értelmiségi elitjének szellemiségét és magatartását. Személye magában hordozza a felvilágosodás kori magyarországi hungarus értelmiség jellemző vonásait és tipikus szerepvállalását. Bredeczky Sámuelre is illik Lukács György megállapítása, amelyet Walter Scott hőseivel kapcsolatban írt, akiket a filozófus „középszerű hősöknek” nevezett, vagyis hétköznapi-ságuk lehetővé teszi, hogy az olvasó rajtuk keresztül egy korszak életét és társadalmi konfliktusait tisztábban lássa.²

A hungarus értelmiség patriotizmusa

A polihisztor Cornides Dániel 1788-ban az alábbi meghatározást adta a *hungarus* kifejezésre: „De Hungaris iam pauca et de Magyaris, quos ego ita distinguo, et omnes Magyarus quidem pro Hungaris habeam, sed vice versa Hungaros omnes pro Magyaris. Hungari genus constituunt, Magyaris speciem.”³ Bredeczky Sámuel ilyen hungarus tudattal⁴ rendelkezett, aki egyszerre volt hűséges alattvaló, de patrióta is; hűen szolgálta a Habsburg Birodalmat, de Magyarországot is. Bredeczky írásai Magyarországot rendszeresen mint hazát (*Heimat*) említi, de magát *cipszernek* és *magyarországinak* vallotta.⁵ Életét valóban nevezhetjük a szó nemes értelmében vett szolgálatnak, ami egyfelől az evangélikus egyház és a hívek szolgálata, másfelől a monarchia – értsd a császár – szolgálata volt, és ebben a szolgálatban németiségét összeegyeztethetőnek tartotta a magyar haza iránti patriotizmussal. Ezt a fajta patriotizmust, amely számos kortársának is sajátja volt, akár magyarországi patrio-

1 A galíciai zsidóság magyarországi bevándorlásával kapcsolatban mértékadó tanulmányok: Pietsch, 1988; Varga, 1992; Konrád, 2018.

2 Lukács, 1977. 37.

3 „Röviden a hungarusokról és a magyarokról, akiket én úgy különböztetek meg, hogy ugyan minden magyart hungarusnak tartok, de fordítva nem: nem minden hungarus magyar. A hungarus-nem magában foglalja a magyar fajt.” Idézi Csáky, 1982. 80.

4 Ez a hungarus tudat meglehetősen rövid életű volt, a 19. század elején már komoly repedések támadtak a már-már idilli együttélés képén. Az egyre erősödő nemzeti mozgalmak mellett, amelyekhez lassan a német is csatlakozott, anakronizmussá vált a hungarus tudat fenntartása. A németek is hasonló dilemma elé kerültek, mint a többi magyarországi nemzetiség: választani kellett az asszimiláció és a nemzeti gondolat között. Lásd: Arató, 1983. 281–282.

5 Az 1800-as évek magyarországi német értelmiségének „Heimat”-felfogásáról Tarnói László írt tanulmányt, amelyben megkülönbözteti a „Vaterland” és a „Mutterland” fogalmát. Lásd: Tarnói, 2001.

tizmusnak⁶ is nevezhetjük, hiszen képviselői, a hungarusok felfogása szerint a nemzet a Magyarországon élő összes népet jelentette, patriotizmusuk tehát a terület-hez és nem a nemzethez kapcsolódott, nem az etnikai, hanem a politikai hovatartozás volt a lényeges számukra.⁷

A 18. század végén, abban a kulturális közegben, amelyben ez a hungarus értelmiségi elit élt, a „jó társaság” szellemi ismérvei között első helyen állt az emelkedett hazaszeretet, amely nem ismeri a nemzetiségi vagy társadalmi elkülönülést. Ez a szemlélet egybeesett az osztrák kormányzat által terjesztett állampatriotizmus-sal is, ahol a haza – értsd az állam – biztosítja, hogy munkánk gyümölcsét nyugodtan élvezzük. Az állam fennmaradásának záloga pedig az uralkodó, akinek bölcses-sége a birodalom egymás mellett élő népeit békés egyetértésben tartja össze. Ahhoz, hogy az állam az emberek biztonságát, kényelmét és jólétét garantálhassa, a jó hazafinak az államért kell tevékenykednie. A 18. század folyamán a szepességi protestáns polgárcsaládok fiait, akikhez Bredeczky Sámuel is tartozott, ennek az állampatriotizmusnak az ígézetében szövögették a jövővel kapcsolatos terveiket. Jénából, Halléból vagy Göttingából hazatérve – mint papok, orvosok, tanárok, kereskedők – ennek szellemében éltek. Ráadásul ez a felvilágosodott állampatriotizmus egy sajátos, „kegyelmi állapotban” született, létrejöttékor még mindenki számára elfogadható volt, szépen megfért az ébredező rendi nacionalizmussal és a dinasztikus hűséggel, de kielégítette a haladásért lelkesülőket és az új idők eszméitől idegenkedőket egyaránt.⁸

Bredeczky Sámuel szülőföldje a Szepesség, amely az ország három részre szakadása után sajátos fejlődésen ment keresztül, és részben földrajzi, részben politikai okok miatt egyre inkább önállósult. Ebben a térségben viszonylag kis területen sok szabad királyi várost találunk. Lakossága, amely főleg német és szlovák anyanyelvű, jómódú polgárból állt, már a 16. század folyamán áttért az evangélikus hitre. Ügyes kereskedő polgársága a török hódoltság alatt még inkább meggazdagodott, és a török uralom végén már ez a terület volt az ország legfejlettebb része, és itt élt a 18. századi magyarországi polgárság gazdaságilag legerősebb rétege.⁹

6 A bécsi zsunalisztikában ezt a patriotizmust – nem kevés iróniával – „partiális patriotizmusnak” nevezték, mivel a bécsiek úgy vélték, hogy a magyarországi németek nem az egész állam, hanem csak a magyar haza polgárának érezték magukat, és akik szerint az igazi patrióta nem a felvilágosodott polgár, hanem a felvilágosodott magyar.

7 Arató, 1960. 66.

8 Pukánszky, 2000. 12–13. Meg kell jegyeznünk, hogy a magyarországi németség helyzete különleges volt, mivel a birodalom uralkodó nemzetéhez tartozott, kultúrája kibontakozását nemzeti elnyomás nem akadályozta, nemzeti, anyanyelvi jogaiért nem kellett küzdenie. Ezért a németek körében olyan típusú nemzeti mozgalom nem zajlott le, mint ami a szlovákok, a horvátok, a szerbek vagy a románok között kialakult, mert nem is volt szükségük arra, hogy érdekeiket a magyarokkal szemben megfogalmazzák. A német nemzeti gondolat távol állt tőlük, ebből a szempontból még az 1848–1949-es események sem érintették meg őket – ez alól kivételt képeztek az erdélyi szászok. Még a leghevesebb nemzetiségi harcok idején sem tapasztalható valamiféle, a magyarral szemben álló német nemzeti mozgalom ébredése. Sőt, ezt a sajátos helyzetet úgy oldották fel, hogy a magyar nemzeti mozgalom mellé álltak. Nem meglepő ezért, hogy német nemzeti mozgalom csak a 19. század utolsó évtizedeiben bontakozott ki Magyarországon, de társadalmi bázisát nem a német polgárság, hanem a később bevándorolt jómódú parasztság adta. Lásd: Arató, 1960. 59–66.

9 Zombori, 1984. 82.

Itt, az ország északi, viszonylag épen maradt, urbanizált részén az evangélikus lakosság átvette a pietizmus német területről indult irányzatát, amely elsősorban az oktatás és a nevelés területén hozott számottevő újításokat. A magyarországi evangélikus városok a 16. század közepétől kezdve fokozatosan egy olyan iskolarendszert hoztak létre, amely megfelelt a kor európai színvonalának, közöttük is a legjelentősebbek Győr, Késmárk, Lőcse és Sopron voltak. Megfogalmazódott körükben az igény egyfajta magasabb képzésre is, ha nem is egyetemi szinten, de a meglévő líceumi rendszert meghaladó főiskola létrehozására.¹⁰

Mivel Magyarországon nem lehetett protestáns egyetemet alapítani, a Pázmány Péter által létrehozott nagyszombati katolikus egyetemre pedig protestánsok nem iratkozhattak be, a felvidéki evangélikus polgárság gyerekei külföldi, főleg az akkor a pietizmus fellegvárának számító hallei egyetemre jártak, de a konzervatív evangélikus irányzatot megtartó wittenbergi, valamint az inkább a pietizmus és az ortodoxia közötti középutat választó jénai egyetemen is számos magyarországi evangélikus vallású fiatal tanult (utóbbi egyetemen tanult Bredeczky is).¹¹ Ezek a diákok hazatérve a már említett evangélikus líceumokban, Győrben, Sopronban, Pozsonyban, Késmárkon, Lőcsén, Eperjesen adták tovább tudásukat.

A hungarus értelmiségi elitet, amelyhez Bredeczky is tartozott, polihisztor vonások jellemezték, mivel a diszciplínák még nem teljesen váltak szét, és az akkori értelmiségi szerep is többféle funkció teljesítését kívánta meg. Ennek a zömmel német anyanyelvű evangélikus értelmiségi elitnek nagy szerepe lett a 18. századi új tudományos szemlélet és az új tudományok megteremtésében, így az új típusú történetírás, a hon- és államismeret, a statisztika és a topográfia meghonosításában, illetve megújításában. Ezen tudományok létrejöttét az ország politikai helyzete is megkövetelte, a 18. század eleji Magyarországot ugyanis újra „fel kellett fedezni”. A török kivonulása, majd a Thököly-felkelés és a Rákóczi-szabadságharc leverése után az ország újjáépítésre várt, így elengedhetlenné vált, hogy mind a kormányzat, mind a nemesség, de a polgárság is tisztában legyen az ország tényleges állapotával, adottságaival és lehetőségeivel. Ez különösen igaz volt az ismét Magyarországhoz került központi és déli területek vonatkozásában. Nem meglepő tehát, hogy a 18. századra kiemelten fontos tudományággá vált a hon- és államismeret, a statisztika és a topográfia, amelyeknek Bredeczky Sámuel is művelője volt. Ehhez persze képzett szakemberek kellettek, tekintettel arra, hogy Magyarországon ilyen tantárgyakat nem oktattak, felértékelődött a német protestáns egyetemeken tanult értelmiségiek szerepe, akik hallei, göttingai vagy jénai tanulmányaik során megismerkedtek az új tudományterületek módszereivel és célkitűzéseivel, például az államismeretével (*Staatenkunde*).¹²

A magyarországi hon- és államismeret úttörője Bél Mátyás volt, aki 1704-től a pietista Halléban járt egyetemre. Bél volt az első, aki a szokásos egyháztörténeti kereteken túllépve már az egész ország viszonyaira és fejlődésére kiterjedő, átfogó

¹⁰ Uo. 88.

¹¹ Kosáry, 1984. 113.

¹² Uo. 114.

feltárómunkát kezdeményezett. Célja az volt, hogy egy hatalmas műben Magyarország államismeretét összefoglalja, földrajzi, néprajzi, politikai és gazdasági adatait összegyűjtse. Két évtizedes nehéz kutatómunka után végül napvilágot látott a ma is forrásértékű mű első öt kötete, a *Notitia Hungariae novae historico-geographica* (Az új Magyarország történeti-földrajzi ismertetése), amit a kor legnagyobb tudományos vállalkozásának tekinthetünk. A *Notitia* legnagyobb erénye, hogy Bélnek sikerült egységes rendszerbe foglalnia az összegyűjtött különféle adatokat, így a történeti adatokat is, melyeket nem külön fejezetben, hanem a nagy egészen belül, mintegy az összképet kiegészítve tette közzé.¹³

A későbbiekben olyan nagy volumenű munka, mint Bél Mátyásé már nem született, de nyomában megindultak a Magyarország történetét és topográfiáját feldolgozó kutatások és az anyag megjelentetése. A szintén az evangélikus hungarus elit tagjának számító pozsonyi polgármester, Karl Gottlieb Windisch 1772-ben kiadott egy honismertető kézikönyvet *Politisch-geographisch- und historische Beschreibung des Königreichs Ungarn* (A Magyar Királyság politikai-földrajzi és történeti leírása) címmel, majd megírta Magyarország földrajzát egy rövidebb és egy hosszabb változatban is. Utóbbi 1780-ban, *Geographie des Königreiches Ungarn* (A Magyar Királyság földrajza) cím alatt jelent meg. Az eperjesi születésű evangélikus lelkész, Korabinszky János Mátyás nevéhez Magyarország első földrajzi-gazdasági lexikona fűződik, amelyet 1786-ban adtak ki *Geographisch-historisches und Produkten Lexikon* (Földrajzi-történeti és terméklexikon) címmel.¹⁴

Szintén Bél tanítványai alapozták meg a hazai történetírást is, akik kilépvé az addigi egyházi, elsősorban jezsuita keretek közül, felkutatták és kiadták Magyarország történeti forrásgyűjteményeit. Az első ilyen jelentős forráskiadványt maga Bél tette közzé (*Adparatus ad historiam Hungariae*, 1735–1736), amely tulajdonképpen a már említett államismereti fő műve „melléktermékeként” született. Osztrák tanítványa, Johann Georg Schwandtner három kötetben először tette közzé Magyarország elbeszélő forrásainak gyűjteményét (*Scriptores rerum Hungaricarum*), többek között Anonymus Gestáját, elindítva a máig tartó vitát a „Névtelen Jegyző” kilétéről. Bél Mátyás másik tanítványa, Tomka Szászky János pedig Magyarország történeti földrajzát próbálta a Gesta alapján rekonstruálni.¹⁵ Ugyancsak ehhez a körhöz tartozott a késmárki Schwartner Márton, aki eredetileg teológusnak készült, de végül ő lett a magyar statisztikatudomány megteremtője. Fő műve a ma is forrásértékű *Statistik des Königreichs Ungarn* (A Magyar Királyság statisztikája, 1789). Meghatározása szerint a statisztika nem más, mint „az állam legújabb, most folyó történetének, avagy az állam fő jellemzőinek rendszeres elbeszélése”.¹⁶

13 Kosáry, 1983. 152.

14 Uo. 153.

15 Uo. 148.

16 Uo. 600.

Bredeczky tanulmányai és pedagógiai munkássága

Bredeczky Sámuel a Felvidéken, az említett milióban született 1772. március 18-án,¹⁷ a Sáros megyei Jakabvágásán (ma Chminianske Jakobovany), ahonnan gyerekkorában családja elköltözött Leibicre (szlovákul Ľubica, németül Leibitz), mivel apját, Bredeczky Mátyást a leibici evangélikus közösség tanítójának nevezték ki.¹⁸ A család régi evangélikus lelkész-tanító család volt, amelynek múltja a meglehetősen kevés rendelkezésünkre álló forrás szerint legalább 1693-ig vezethető vissza. Ekkor tevékenykedett Bredeczky Pál korompai (szlovákul Krompachy, németül Krompach), majd kislomnici (szlovákul Malá Lomnica, németül Kleinlomnitz) lelkész, aki a protestánsok üldözése miatt száműzetésre kényszerült. Az ő fia volt Bredeczky György, aki 1707–1729 között a Sáros vármegyei szentkereszti (szlovákul Svätý Kríž, németül Kreuzdorf) anyaegyháznak és a jakabvágási leányegyháznak lett a lelkésze. Bredeczky Sámuel apja, Bredeczky Mátyás, aki Besztercebányán, Eperjesen és Késmárkon tanult, 1765-től töltötte be a leibici kántortanítói állást. Ugyanebben az évben vette nőül Fábry Zsuzsannát. A jakabvágási evangélikus egyház anyakönyvei szerint a házaspárnak már 1766-ban és 1769-ben is született egy-egy fiúgyermek, de az ő további sorsukról nem lehet tudni. A későbbiekben sem említik őket a családi hagyatéknak, ezért valószínű, hogy már gyerekkorukban meghaltak.¹⁹

Bredeczky Sámuel 1785-ben kezdte meg tanulmányait a késmárki evangélikus iskolában, amelynek igazgatója akkor a Jénában végzett Podkonitzky Ádám volt. Bredeczky tanára volt Genersich Keresztély és Schwartner Márton is. Nem tudni, miért, de alig egy év múlva szülei a soproni líceumba küldték, majd 1788-ban ismét visszatért Késmárkra. Az itt eltöltött évek alatt életre szóló barátságot kötött Glatz Jakabbal, későbbi kollégájával és galíciai útitársával. 1789 szeptemberétől Csetneken tanult tovább, majd két év múlva ismét a soproni líceumba került és itt fejezte be középiskolai tanulmányait.

Családja szűkös anyagi lehetőségek között élt, külföldi egyetemi tanulmányainak költségeit is a soproni evangélikus közösség segítségével sikerült összegyűjteni. Így kerülhetett Bredeczky Sámuel 1796-ban Jénába, ahol filozófiát, teológiát és természettudományt tanult. Különösen a természettudományok területén mélyítette el ismereteit, a Jénában alapított ásványtani (mineralógiai) társaság titkára és – ahogy ma neveznénk – magyarországi referense volt. Későbbi legjobb barátja, Jacob Glatz szintén tagja volt ennek a társaságnak. Ezenkívül kapcsolatban állt az a weimari körrel is, amelynek Goethe, Schiller és Humboldt is tagja volt. Goethével állítólag levelezett is, de ezek a levelek elvesztek, illetve eltűntek a Bredeczky-

17 Wéber Sámuel tévesen 28-át jelölte meg születési dátumnak (Weber, 1901), de ezt egy későbbi művében korrigálta. Bredeczky életéről lásd még: Kesselring, 1912; Kesselring, 1929; Horváth, 1924; Barton, 1976. Halála után, 1812 augusztusában barátja és munkatársa, Glatz Jakab írt róla: Glatz, 1812.

18 Horváth, 1924. 9. Horváth ehhez forrásként az eperjesi lelkész, Korbély Géza adataira hivatkozik. Szintén Horváthtól tudjuk azt is, hogy a költözés oka az 1776-ban Jakabvágásán kitört tűzvész volt, amikor is leégett az evangélikus templom, és elpusztult annak minden berendezése.

19 Uo. 10. Horváth Ödön munkájának nagy erénye, hogy Horváth azoknak a felvidéki iskoláknak az anyakönyveit is átkutatta, ahol Bredeczky Sámuel tanult.

hagyatékból, a családi emlékezet ugyanakkor megőrizte a kettejük kapcsolatáról szóló történetet.²⁰ A későbbi szuperintendens a jénai éveket tartotta élete legszebb és szellemileg legmeghatározóbb korszakának. Elsősorban Fichte logika-, metafizika- és természetjog-előadásait hallgatta.²¹ Bredeczky természettudományok iránti érdeklődése rendkívül kiterjedt volt, egész életén keresztül meghatározó maradt, ezen belül is a mineralógia, botanika, közzettan foglalkoztatta leginkább, de tagja volt a szász-gothai erdészársaságnak is.

1798-ban tért vissza Sopronba, a néhány évvel korábban alapított soproni evangélikus polgári iskola tanára lett. Mint jegyzeteiből kiderül, nem nagy kedvvel vállalta el ezt a feladatot, de a soproniak iránt érzett hálából mégis elfogadta az állást.²² Ráadásul a legalsóbb évfolyamokat kapta meg, ahol a legfőbb feladat a fegyelmezés volt. Mégis, talán éppen emiatt, soproni évei alatt kiemelkedő a lelkes pedagógiai munkássága, ebben a témában számos írása is megjelent,²³ amelyek a szintén evangélikus és a felvilágosult pedagógiai elveket támogató Tessedik Sámuel figyelmét is felkeltették. Ezért 1799-ben Szarvasra hívta,²⁴ hogy tanítson az általa alapított gazdasági népiskolában,²⁵ de ő a felkérést – bár nagyon büszke volt rá – valószínűleg anyagi okokból nem fogadta el. Tessedik ugyanekkor meghívta még Glatz Jakabot és a másik jénai barátot, Josephi Pált is. Hármójuk közül csak Josephi fogadta el az állást, Glatzot ekkor még feladatai Németországhoz kötötték.

Bredeczky Sámuel soproni pedagógiai tevékenységének Bécsbe is eljutott a híre. Ezért 1802-ben a császárvárosba került, ahol mint lelkész és tanár tevékenykedett, és itt kezdte el az anyaggyűjtést egyik legfontosabb munkájához, a Magyarország földrajzáról és természeti kincseiről szóló könyvéhez.²⁶ 1805-ben a bécsi

20 Horváth, 1924. 135. Bredeczky gyermekkori barátja, Jacob Glatz szintén megemlíti kettejük kapcsolatát: „In Goethes Haus kam er öftters” (Gyakran járt Goethe házában). Kesselring, 1929. 68.

21 Bredeczky, 1809. 52.

22 EOL Bredeczky–Krayzell-hagyaték, 2. doboz.

23 Ilyen pedagógiai kérdésekkel foglalkozó munkája az 1801-ben megjelent *Elementarbüchlein zum Gebrauch beyrn öffentlichen Unterrichte* (Elemi könyvecske a nyilvános oktatáshoz).

24 Tessedik meghívólevele. EOL Bredeczky–Krayzell-hagyaték, 2. doboz.

25 Tessedik Sámuel 1779-ben alapított iskolája rövid időn belül birodalomszerte ismertté vált. 1787-ben II. József elismerő oklevéllel és aranyéremmel jutalmazta munkáját. Glatz Jakab külön fejezetet szentelt Tessedik intézetének. Glatz, 1799.

26 Ez a mű négy kötetben jelent meg 1803–1805-ben, Bécsben *Beyträge zur Topographie des Königreichs Ungarn* (Adalékok a Magyar Királyság topográfiájához) címmel. A kiegészítő kötetet 1807-ben jelentették meg Triesztben és Bécsben (*Neue Beyträge zur Topographie und Statistik des Königreichs Ungarn*, Új adalékok a Magyar Királyság topográfiájához és statisztikájához). Mindegyik kötetet a bécsi Carnesina könyvkereskedés adta ki. Horváth Ödön vitatja, hogy a *Neue Beyträge* az ötödik kötet lenne, szerinte ez egy önálló könyv, amely független a korábbi négytől. Nehéz a kérdésben állást foglalni, mert mindkét műnek Bredeczky egyben a szerkesztője is, ezért nem csak az ő írásai szerepelnek benne. A cikkeket munkatársai és barátai írták, mint Romy Károly György, Genersich Keresztély és Christian Raiss. A *Neue Beyträge*-ben Bredeczky még kevesebbet írt, csak az előszó és a jegyzetek az ő munkája. Ezért tulajdonképpen tekinthetnénk folytatásnak is. Az 1807-ben kiadott *Neue Beyträge* kézíratait még Krakkóban rendezte sajtó alá, ebből a műből jelent meg a *Reise durch Karpaten* (Utazás a Kárpátokon keresztül) és a *Beschreibung der äusserst merkwürdigen Höhle Baradla* (A különlegesen érdekes Baradla barlang leírása) – ezek Genersich Keresztély és Christian Raiss munkái. Bredeczky elsősorban ásványtani és földtani kiegészítésekkel és megjegyzésekkel látta el az írásokat, és ő is adta ki azokat. A *Beyträge*ről lásd: Horváth, 1924. 216–220.

evangélikus főegyháztanács február 23-i előterjesztése nyomán nevezték ki az egyesült krakkói és podgórzei (Josefstadt) evangélikus egyházközösség esperesévé. Ehhez az egyházmegyéhez tartozott a krakkói mellett a podgórzei, a białai, a stadłói, az újszandeci (lengyelül Nowy Sącz, németül Neu Sandez), a węgrówi és a lublini lelkészség is.²⁷

Bredeczky egyházszerző tevékenysége

Bredeczky Galíciába érkezésekor, 1805-ben a terület már 33 éve a Habsburg Birodalomhoz tartozott. Ennek ellenére még mindig sok volt a bizonytalanság a tartománnyal kapcsolatban. Galícia határai sem alakultak még ki véglegesen. Éppen két évvel Bredeczky érkezése előtt módosultak utoljára, ekkor került Ausztriához az úgynevezett nyugat-galíciai terület, Lublinnal, Białával és a lelkész első galíciai állomáshelyével, Krakkóval, de nem telt bele újabb négy év, és mindezt az osztrákok elveszítették.

Bredeczky Sámuel azzal a céllal küldték Galíciába, hogy a protestáns betelepítések ügyét felügyelje és az evangélikus hitéletet újjászervezze. Ennél azonban sokkal többet tett. A kijelölt feladatain túl foglalkozott még államgazdasággal (*Staatswirtschaft*), népismerettel, földrajzzal, ásványtannal, egyszerűen mindennel, amire az államnak, a monarchiának szüksége lehetett. Arra törekedett, hogy tevékenységével elősegítse Galícia erőforrásainak felfedezését, a parlagon fekvő területek hasznosítását. Tevékenysége maradéktalanul megfelelt a jozefinista államfelfogás embereszményének: a közjó szolgálatának.

Fontos szólni arról, hogy milyen viszonyok várták Bredeczkyt Galíciában, illetve milyen volt akkoriban a galíciai evangélikus egyház helyzete. Az ellenreformáció és a jezsuita rend fellépésének hatására Lengyelországban a protestantizmus szinte teljesen elsorvadt. A 17. század végére már csak huszonegy református és hét evangélikus templom maradt fenn, de 1768 februárjában az úgynevezett varsói egyezmény megszületésével, amely szabad vallásgyakorlást, egyházi öngazgatást és bíraskodást ígért, úgy tűnt, hogy ez a folyamat megállítható. A varsói egyezmény idejében egyébként már csak nyolc református és két evangélikus templom maradt egész Lengyelország területén.²⁸

Az osztrák uralom a protestánsok életében is fordulópontot jelentett. A betelepítési pátensek nyomán számos protestáns család is érkezett Galíciába, amelyek meghatározott városokban telepedhettek le. Ennél fontosabb volt azonban II. József 1781. november 10-én kiadott türelmi rendelete. II. József egy alkalommal anyjához írt levelében kifejtette, hogy a birodalomban élő protestánsokat inkább megtérítené, de az állam – elsősorban gazdasági – érdekei azt kívánják, hogy a protestánsokat is az állam szolgálatába állítsák. Türelmi rendeletében a protestánsoknak – némi korlátozással ugyan – megadta a szabad vallásgyakorlás jogát. Ilyen

27 EOL Bredeczky–Krayzell-hagyaték, 2. doboz.

28 Kesselring, 1912. 7–8.; Horváth, 1924. 245.

korlátozás volt például az, hogy csak ott építhettek imaházat és iskolát, ahol legalább száz protestáns család alkotott egy közösséget, de azoknak nem lehettek tornyai, harangjai és utcára nyíló bejáratai.

Bredeczky közvetlen felettese Joseph Paulini leMBERGI püspök volt, és a ki-nevezési okirat szerint a lelkész legfőbb feladata az volt, hogy segítségére legyen a püspöknek a nyugalom és a rend helyreállításában, továbbá tartassa be a türelmi és egyházi ügyekben kelt rendeleteket. Jellemző volt a galíciai protestánsok helyzétére, hogy a türelmi rendelet óta a reformátusok és az evangélikusok együtt intézték hitéleti ügyeiket, tehát Bredeczky mindkét felekezet lelkésze volt. Ezt bizonyítja az is, hogy 1807-ben ő avatta fel a josesbergi (lengyelül Korošnica, ukránul Korosznicja) református templomot.²⁹

Bredeczkynek kiterjedt egyházmegyéje volt, így rendkívül sokat kellett utaznia ahhoz, hogy egyáltalán megismerje a fennálló viszonyokat. Ezen utazások alkalmával felismerte, hogy feladata nem korlátozódik pusztán az intézmények üzemeltetésére és a hitélettel kapcsolatos általános feladatokra, hanem ennél jóval többet kell tennie, szinte újjá kell építenie a protestáns egyházi életet Galíciában. Jellemző, hogy első galíciai állomáshelyén, Krakóban még nem volt valódi protestáns templom, az istentiszteleteket két bérelt szobában tartották. A másik jelenség, ami megdöbbenetete Bredeczkyt, hogy senki sem tudta pontosan megmondani, hogy valójában hány híve van a krakkói gyülekezetnek, ezért bevezette a gyülekezet tagjainak összeírását.³⁰ További gondot jelentett, hogy meglehetősen zavarosak voltak az evangélikus egyház pénzügyei. A krakkói imaház építéséhez már többször kezdeményeztek gyűjtést, de az összegyűjtött pénz valahogy mindig eltűnt. Hasonló volt a helyzet Podgórzében is. Ezért szükségessé vált, hogy az egyházat gazdaságilag is megszervezzék, és az elöljárókat elszámoltassák.

A türelmi rendeletet követő betelepítések és Bécs anyagi támogatása ellenére is nehéz volt újjáéleszteni az evangélikus hitéletet. A legnagyobb gondot az jelentette, hogy még alsó fokon is hiányoztak a protestáns iskolák.³¹ Az iskolákban csak hittant tanítottak, és az énekeskönyv egyes énekeit, szaktárgyak oktatásáról szó sem lehetett a megfelelően képzett oktatók hiányában. A Mária Terézia és II. József telepítései nyomán érkezett bevándorlók is legtöbbször megelégedtek az-
zal, hogy tanítónak egy parasztot vagy iparost választottak ki maguk közül, aki a többiekhez képest jobban tudott írni-olvasni, így a műveltségi szint rendkívül alacsony maradt.³² A kisebb közösségekben úgynevezett téli iskolát tartottak fenn, amely csak a téli, mezőgazdasági munkák szempontjából passzív időszakban üzemelt, a diákok „a burgonyaszüret bevégzésétől a házi állatoknak a legelőre való ki-

29 Horváth, 1924. 255–256.; Kesselring, 1912. 5–8.

30 Bredeczky maga is végzett felméréseket és összeírásokat az evangélikusok létszámáról. Egy általa készített 1808-as felmérés szerint 16 957 evangélikus vallású személy élt Galíciában.

31 Egész Galíciára jellemző volt, hogy kevés iskola működött, és ebből következett az alacsony iskolázottság és az írástudatlanság magas aránya. Kesselring adatai szerint még 1890-ben is 80 százalékos volt az anal-
fabetizmus Galíciában. Kesselring, 1912. 10.

32 Kesselring, 1912. 19.

hajtásáig” jártak iskolába.³³ A tanítók és a lelkészek helyzete is siralmas volt, rosszul vagy egyáltalán nem fizették őket, állandó megélhetési gondokkal küzdöttek. Leginkább a közösség tagjainak adományából tartották fenn magukat, mivel rendszeres havi járandóságuk nem volt, és még a galíciai viszonyokhoz képest is szegények voltak. Ennek következtében a lelkészi és tanítói állások évekig betöltetlenül maradtak, és a hívek között fejetlenség uralkodott.

Joseph Paulini lemergi püspök és Bredeczky is szóvá tette, hogy a falusi lelkészek és a többi telepese körében egyre erősebb az alkoholfogyasztás, amit a lelkész annak tulajdonított, hogy a szétszórtan élő telepések közössége a „nyers és tudatlan galíciai népséggel érintkezik”, és átveszi azok erkölcstelen szokásait.³⁴

Nem csak a hitélettel kapcsolatos problémák nyomasztották Bredeczkyt. A kedvezőtlen külpolitikai fordulatok is befolyásolták mind személyes, mind az evangélikus közösségek helyzetét. Az 1805. novemberi, vesztes ulmi csata után a bécsi udvarnak nem a galíciai protestánsok támogatása volt a legégetőbb gondja. Tovább nehezítette a lelkész életét, hogy 1806. január 16-án, mindössze 36 éves korában meghalt Joseph Paulini lemergi szuperintendens, aki Bredeczky közvetlen felettese volt. Halálos ágyán Bredeczkyt nevezte meg utódjául, ő azonban feltételezhetően hezitált annak elfogadásával, mert Ernst Traugott von Kortum, aki 1800-tól a királyi javak és sóbányák felügyelője, valamint a lemergi evangélikus közösség elöljárója is volt Galíciában, február 13-án levelet írt Bredeczkynek, amelyben rábeszélte az állás elfogadására. Május 28-án már Kortum mutatta be a lelkészt a galíciai kormányzónak.³⁵

Bredeczky alig egy évet töltött Krakkóban, amikor is – mindössze 34 évesen – kinevezték Galícia és Bukovina evangélikus püspökévé és a református egyház ügyeinek felügyelőjévé. Egészen 1812-ig, haláláig Lembergben élt, és ezt a viszonylag rövid Galíciában töltött időszakot tekinthetjük Bredeczky legtermékenyebb, legalkotóbb korszakának. Számtalan levél, prédikáció, sok száz mérföldnyi szolgálati útról írt beszámoló, számos feljegyzés, újságcikk, statisztikai összeírás, természettudományos leírás, kéziratröredék és két ma is figyelemre méltó könyv maradt hátra ebből a hatéves tevékenységből.

Lembergben is hasonlóan nehéz körülmények várták Bredeczkyt, mint Krakkóban. A helyi evangélikus közösség 1778. október 16-án jött létre Johann Preschel kezdeményezésére, aki a lakásán tartotta meg az első istentiszteletet. 1785-ben kezdtek templomot építeni, amelynek hatásköre kiterjedt Lembergre, Jarosławra (németül Jaroslau, ukránul Jaroszlav), Zamośćra és Zaleszczykire. 1779-től már anyakönyvet is vezettek, de kevés születési bejegyzés történt. Joseph Paulini bejegyzése szerint 55 evangélikus család élt 1805-ben Lembergben.³⁶

A lelkészlak nedves és egészségtelen volt, Bredeczky szerint Paulini is ebbe halt bele, ezért új lelkészlakot akart építtetni, amihez adományokat gyűjtött, addig

33 Horváth, 1924. 251.

34 Uo. 253.

35 Uo. 281.

36 Uo. 289.

Graf Mihály sőtőmesternél lakott.³⁷ Már novemberben pásztorlevelet adott ki, amelyben elpanaszolta, hogy a lelkészek közül többen elhanyagolják önképzésüket, nem művelődnek, és némelyek iszákosak is.³⁸ Decemberben részletes jelentést küldött a galíciai kormányzóságnak a tartomány evangélikus iskoláinak állapotáról.

Bredeczky egyházszervező tevékenységének fontos részévé vált a lelkészek anyagi és társadalmi helyzetének rendezése. Nagy hangsúlyt fektetett a lelkészek kiválasztására és arra, hogy havi rendszeres jövedelmük legyen, ezzel akarta megakadályozni, hogy egy-egy lelkészi állás hosszabb időre betöltetlen maradjon.

Az oktatás és a népnevelés kiemelt helyet töltött be Bredeczky életében, el is kezdte a lemerbergi evangélikus iskola szervezését a korábban már említett Ernst Traugott von Kortummal együtt. Legfőbb céljául azt tűzte ki, hogy Galíciában is legyen egy tanítóképző intézet, ahol az evangélikus hitoktatókat képezik, mivel úgy vélte, hogy a vallástalanság és a vallásosság hanyatlásának megakadályozására csak egy eszköz van, a jó vallásoktatás. A lemerbergi evangélikus iskola 1808-ban kezdte meg működését a régi lelkészlakban, és már egy segédlelkészt is alkalmaztak, aki évi száz forintot kapott fizetésként, továbbá gyerekenként még négy forintot. Az iskola felügyeletét ellátó bizottság tagja volt Kortum is.³⁹

Bredeczky irodalmi munkássága

Bredeczky irodalmi munkásságának legjelentősebb alkotásai is a galíciai évek alatt születtek. Ezek főleg statisztikai, topográfiai művek, de emellett kiemelten fontos szerep jutott bennük az úgynevezett népismeretnek (*Volkskunde*) és a néprajznak is. Itt, Galíciában egy újabb államigazgatási kérdés keltette fel az érdeklődését: a telepítések ügye. Mária Terézia és II. József nagy formátumú telepítési tervet dolgoztak ki Galíciára vonatkozóan, ami főleg a németeket, illetve II. József esetében a zsidókat is érintette. A püspök már hivatalánál fogva is a németek betelepítésére figyelt, ami II. József halála után is folytatódott.⁴⁰ Ezért hosszú ideig dolgozott a *Historisch-statistischer Beytrag zum deutschen Kolonialwesen in Europa nebst einer kurzen Beschreibung der deutschen Ansiedlungen in Galizien* (Történelmi és statisztikai

37 Uo.

38 Kesselring, 1912. 21.

39 Horváth, 1924. 304–305.

40 Romy Károly Györgynek írt, 1811. szeptember 25-én kelt levelében Bredeczky beszámolt arról, hogy egy vagonos nemes, bizonyos Matkovszky Welczizben (Stryi körzet) egy nagyobb német kolóniát akar létrehozni 300 családdal, és 30–40 köböl földet adna családonként, továbbá gyárat és bányákat is akar létesíteni. Ez lesz majd a legnagyobb lelkészségek egyike Galíciában. Bredeczky szerette volna, ha ezt az új lelkészséget barátja, Romy vezetné. A következő, egyben utolsó Rumynak írt levelében (1812. január 21.) azonban hírül adta, hogy a welczi lelkészség szervezése akadályokba ütközik, mert a németek betelepítése lassan halad, így a lelkészi állás betöltésére egyhamar nem kerülhet sor. MTA Levéltár, Magyar Irodalom, Levelezés 4-r. 25. sz. 11.

adalék az európai német telepítésekhez, kiegészítve egy rövid leírással a galíciai német településekről) című könyvén.⁴¹

1805-től gyűjtötte az adatokat, és eközben beutazta egész Galíciát, felkereste az összes német települést (186-ot sorolt fel név szerint). Bredeczky egyik levelében megemlítette, hogy a statisztikai adatokat a galíciai kormányzóságtól kapta, és a könyv bevezetőjében is megjegyezte, hogy sok időt töltött a telepések között anyaggyűjtés céljából. A galíciai németek történelmének kutatásához ma is ez a könyv az egyik legfontosabb forrás, és talán ez Bredeczky Sámuel legmaradandóbb műve, amely 1812-ben Brünmben jelent meg és három kiadást is megért. 1807. február 6-án Rumyhoz intézett levelében azt közölte, hogy Kriebel tanár segíti őt a nagy történelmi munkájában, és ezt a művet Londonban is ki akarják adni. 1811. szeptember 25-i, szintén Rumynak küldött levelében is írt „az épp mostan Brünmben megjelenő”, a telepítésekről szóló művéről.⁴² Szintén ezzel a könyvvel kapcsolatos az a hagyatékban található levél, amelyből kiderül, hogy Bredeczky már 1810. augusztus 11-én bemutatta a kéziratot a tartományi kormányzóságnak, de azall a megjegyzéssel kapta vissza, hogy azt egészítse ki újabb statisztikai adatokkal.⁴³

A *Historisch-statistischer Beytrag zum deutschen Kolonialwesen 1811.* évi előszavában szerepel, hogy a mű tulajdonképpen már 1808-ban elkészült. A kézirat a két időpont között idegen kezekben volt, bár nem tudni, pontosan hol, valószínűnek tűnik, hogy ismét a tartományi kormányzóságnak kellett küldenie.⁴⁴ Az előszóban azt is elmondta Bredeczky, hogy az 1809-es események során a galíciai németek önként küldték fiaikat katonai szolgálatba, és amikor a háború alatt a terület lengyel uralom alá került, nem voltak hajlandók hűségesküteni a lengyel kormányra.

A hagyatékban található az az 1807. március 13-i keltezésű kormányzósági leirat, amely évi 200 forint összeget biztosított Bredeczky számára a hivatalos utazásokra és egyházlátogatásokra.⁴⁵ Esperesi állásának elfoglalása óta ideje jelentős részét utazásokkal töltötte, melyek – ismerve a korabeli galíciai út- és közlekedési viszonyokat – nagy testi megterhelést és fáradságot okoztak neki, és idővel kikezdték az egészségét. Különösen igaz ez életének utolsó éveire, amikor is a tartományi kormányzóság közvetítésével a bécsi udvartól kapott felkérést arra, hogy írjon egy összefoglaló statisztikai és földrajzi könyvet Galíciáról. Ekkor már ideje jelentős részét csak az utazásnak és az adatok gyűjtésének szentelte.⁴⁶

41 A könyv megjelenéséről beszámolt az *Annalen der Literatur und Kunst in dem Oesterreichischen Kaiserthume* 1812. évi IV. kötete is, de ekkor Bredeczky már nem élt.

42 MTA Levéltár, Magyar Irodalom, Levelezés 4-r. 25. sz. 11. Bredeczky Sámuel levelei Rumy Károly Györgyhez.

43 EOL Bredeczky-Krayzell-hagyaték, 2. doboz.

44 Uo. A hagyatékban található egy levél, amelyet Bredeczky a galíciai kormányzóságnak írt. Ebből kitűnik, hogy több alkalommal kellett pontosítania az adatokat, és ebben az ügyben állandó levelezésben állt a kormányzósággal, amely a rendelkezésére bocsátotta a statisztikákat.

45 Uo.

46 Glatz, 1812; Loesche, 1911; Horváth, 1924. 311.

Bredeczky a statisztikai és néprajzi adatgyűjtéseit rajzokkal is kiegészítette. Hagyatékának egyik legnagyobb értékét a saját kezűleg készített, Galícia különböző népeinek viseletét megőrkítő rajzai és festményei adják.⁴⁷

1809-ben kezdte meg a *Statistisch-topographische Beschreibung der Hauptstadt Lemberg in Galizien* (Galícia fővárosának, Lembergnek statisztikai és topográfiai leírása) című művének írását, amiről említést tett a *Reisebemerkungen* előszavában is. Ennek a munkának a kézirat töredéke *Ein Versuch* (Kísérlet) címmel megtalálható a hagyatékban.⁴⁸ A tervezett mű⁴⁹ egyes fejezetei elkészültek (különösen a harmadik nagy rész), de a munka megszakadt, hogy miért, arra valószínűleg az a válasz, hogy Bredeczkynek nem tetszett Lemberg lakóinak viselkedése a lengyel felkelés alatt. „Egy nép jellemét az mutatja meg, hogy miképpen viselkedik az életnek aggasztó helyzeteiben és időszakaiban.” A felkelés alatt Bredeczky megfogalmazta, milyen magatartást kell a lelkeseknek tanúsítani, ami árulkodik az ő jelleméről: „A lelkesedés azonnal átlépi a maga hatáskörét, mihelyst a politikai dolgokba avatkozik! (...) Ő Istennek a szolgája s kötelessége az, hogy a kedélyeket a nyugalom, a rend és az erények felé irányítsa! (...) Ő állampolgár is s mint ilyennek kötelessége, hogy az államnak szent céljait tanításával és példaadásával előmozdítsa.” Részletesen leírta a leMBERGI zavargásokat, nemtetszését váltotta ki a lengyelek németellenes magatartása és az, ahogy Napóleont éltették.⁵⁰ Itt is tetten érhetjük a lelkes Habsburg Birodalom iránti teljes lojalitását.

Minden bizonnyal az is félbeszakította Lembergről szóló művének előkészítését, hogy ugyanebben az évben (1809) megbízást kapott egy, az egész Galíciára vonatkozó földrajzi, statisztikai munka megírására. A bécsi udvari kancellária kérte fel arra, hogy készítsen egy átfogó földrajzi és statisztikai felmérést Galíciáról a katolikus középiskolák számára. A hagyatékból kiderül, hogy 1809. február 17-én vette kézhez a levelet, amelyet a Studienhofkommission írt 1808. december 17-én, ezzel egy időben megkapta a biztosítékot arra, hogy a kormány minden szükséges adattal ellátja, amire a mű megírásához szüksége van.⁵¹ A valóban lenyűgöző anyaggyűjtemény a családi hagyatékban található *Materialien zur statistisch-geographischen Beschreibung von Galicien. In den Jahren 1807–1811. Verfasst und zusammengetragen von Samuel Bredeczky* (Anyagok Galícia statisztikai-földrajzi leírásához. Az 1807–1811. években. Szerkesztette és összerendezte Bredeczky Sámuel) címmel. Bredeczky nagy lelkesedéssel látott neki az adatgyűjtésnek, a kormányzóság annyiban volt a segítségére, hogy az osztrák hivatalos statisztikai felméréseket a rendelkezésére bocsátották. Emellett kiterjedt levelezést is folytatott annak érdeké-

47 EOL Bredeczky–Krayzell-hagyaték, 3. doboz.

48 Ebből egyes, már kidolgozott fejezetek *Umgebung von Lemberg* címmel megjelentek a *Vaterländische Blätter*ben. Bredeczky, 1811.

49 A mű tervezett beosztása: 1. Elnevezés, 2. Fekvés, 3. Földtani nézetek, 4. Éghajlat, 5. Népeesség, 6. Természeti (fizikai) állapot (lakás, ruházat, betegségek, születés és halálozás, fürdők és kórházak), 7. Lelki állapot (jellem, nyilvános intézetek, templomok, zárdák, líceumok, könyvtárak, múzeumok, természettani szerek, csillagvizsgáló, magánintézetek, vígadók, színház, séták, kertek), 8. Polgári állapotok (kormányhatóságok, hivatalnokok, fogházak, kereskedések, gyárak, iparosok, koldusok).

50 Horváth, 1924. 315–316.

51 EOL Bredeczky–Krayzell-hagyaték, 1. doboz.; Horváth, 1924. 345.

ben, hogy akár a legkisebb helységről is információt szerezzen. Az adat- és anyaggyűjtés céljából ismét beutazta Galíciát, most – ha lehet – még a korábbiaknál is szisztematikusabban.

Egy szintén a hagyatékban található kéziratöredékből ismert, hogy a mű 1811 júniusában elkészült, és Bredeczky azt át is adta a tartományi kormányzóságnak. Már ebben a kéziratban is, amely eredetileg egy Lembergől Sáros vármegyébe tett utazás leírásaként készült, említést tett arról, hogy a *Statistisch-geographische Beschreibung der Königreiche Galizien u. Lodomerien nebst Bukowina* (Galícia és Lodomeria Királyság, továbbá Bukovina statisztikai-földrajzi leírása) megírásával kapcsolatos rengeteg utazás nagyon megviselte az egészségét. Mint írja: „Mindkét hivatalomnak sok munkája és kötelezettsége egészségemre és lelki hangulatomra oly rossz hatással voltak, hogy veszedelmes képzeldő kezdtem lenni. Orvosom utazást és fürdők használatát ajánlotta.” A kéziratöredékben részletesen leírja betegségét is.

A mű előszavának tervezetében az áll: arról kívánt képet rajzolni, hogy „Ausztia bölcs és szelíd kormányzása alatt mivé lett Galícia”.⁵² Két éven keresztül gyűjtötte az adatokat és beutazta az egész országot. Az elkészült tanulmány 25 fejezetből állt, minden fejezet Galícia egy-egy kerületét mutatta be, amely magában foglalta az adott kerület történelmét, népességét, kereskedelmét, iparát és egyéb termékeit, mindezt statisztikai adatokkal alátámasztva. Az elkészült mű 300 fólió oldalt tett ki.⁵³

A tankönyvnek szánt munka születésének körülményeiről két levelet találhatunk a hagyatékban, amelyek a Studienhofkommissiontól érkeztek. Az elsőből kiderül, hogy már 1808-ban tervbe vették, hogy összefoglaló munkát készíttetnek Magyarország és Ausztia vármegyéinek és kerületeinek statisztikájáról, de a tervet egyelőre Galíciára és Bukovinára szűkítették le, és ennek megírásával Bredeczky Sámuel akart megbízni. A Studienhofkommission azt is megígérte, hogy az illetékes hatóságok minden szükséges segítséget megadnak. „Ez egy még másoktól nem taposott út lenne arra, hogy az államnak fontos szolgálatot tegyen, hogy magának dicsőséget szerezzen, és hogy a miniszternek, valamint őfelsége tanácsosainak és mindenkinek, akinek a nyilvános ügyek intézésében része van, figyelmét felkeltse.” A folytatásban arról szól a levél, hogy már egy fontos államférfinak benyújtották ezt a tervet, és az uralkodónak, János főhercegnek és Galícia kormányzójának lehetne ajánlani a művet, amihez sok statisztikai táblázatot mellékelnének, térképeket, tájképeket és rajzokat is. A levél felhívta Bredeczky figyelmét arra, hogy Dominik Kofil kormánytanácsos hagyatéka nagy mennyiségű ilyen természetű jegyzeteket, rajzokat tartalmaz, és ezeket Bredeczky felhasználhatná a munkájához. „Ez a mű szolgálhatna alapjául a *Voyage pittoresque durch Galizien und die galizischen Carpathen* [Festői utazás Galícián és a galíciai Kárpátokon keresztül] című díszkiadványnak.”⁵⁴

52 Horváth, 1924. 348.; EOL Bredeczky–Krayzell-hagyaték.

53 Ez a műve teljes terjedelmében, az adatgyűjtésekkel, statisztikákkal együtt megtalálható: EOL Bredeczky–Krayzell-hagyaték.

54 Horváth, 1924. 350.

A másik levél, amely 1811. december 27-én kelt és az előbbinél is terjedelmesebb, további részletekkel szolgál a Studienhofkommission terveiről. A hivatal már 1807-ben tizenegy ládányi könyvet, ifjúsági iratot és Bibliát küldött a kerületi hatóságokhoz. Kiderül még a levélből, hogy Bredeczky a *Vaterländische Blätter*ben Kortumról írt életrajzot,⁵⁵ és abban kifejtette, hogy államtudományi műveit ki kellene adni. A kiadó vállalná ezt, és megbízta Bredeczkyt műveinek összegyűjtésével és sajtó alá rendezésével. Kortumnak rengeteg tisztelője van Bécsben és Poroszországban is, ezért műveinek kiadása nagy üzlet lehetne. A levél további részében a bécsi hivatal kérdéseket tett fel a galíciai zsidósággal kapcsolatban, elsősorban helyzetük és gazdasági viszonyaik felől érdeklődött.⁵⁶

Szintén 1809-ben jelent meg Bredeczky *Kurzer Umriß der biblischen Geschichte des alten und neuen Testaments* (Az Ó- és Újszövetség bibliai történeteinek rövid vázlata) című műve Bécsben. Ez azonban nem tudományos, hanem népszerűvelő céllal készült, és szerzője tulajdonképpen olvasókönyvnek szánta a protestáns iskolák számára. Galíciai egyházlátogatásai alkalmával ugyanis azt tapasztalta, hogy rendkívül hiányoznak a jó színvonalú, oktatáshoz szükséges iskolai olvasókönyvek, és művével ezt a hiányt akarta megszüntetni.⁵⁷ A lembergi évek alatt Bredeczky Sámuel irodalmi tevékenysége mellett fontos szociális feladatok megoldásában is részt vett, az ő nevéhez fűződik például a lembergi szegényintézet megalapítása.⁵⁸

Számos kortársával együtt Bredeczky is a jozefinizmus utilitarista elvét vallotta, és fő céljának a „hasznos” tudományok művelését tekintette. Márpedig az akkori felfogás szerint az a hasznos, ami az állam javát szolgálja, ezért vett részt ő is egy olyan pályázaton, amelyet a galíciai kormányzóság írt ki, és amelynek célja az ország és egyes részeinek földrajzi, statisztikai felmérése, megismertetése volt. Elvárták a pályázótól azt is, hogy új ötletekkel segítse az ország gazdaságának fellendítését, racionálisabb működését, természeti és szellemi javainak minél hatékonyabb kiaknázását. 1811. augusztus 24-én a *Lemberger Zeitung*ban, szeptember 18-án a *Vaterländische Blätter*ben jelent meg a Peter Goëss galíciai kormányzó által kiírt pályázati felhívás, *Welche Industriezweige, oder Erzeugnisse des Bodens wären für Galizien nach der physischen, oder agronomischen Beschaffenheit des Landes am meisten zur Vervollkommnung und Vermehrung geeignet?* (Mely iparágak, illetve termények elterjesztése volna a tartomány fizikai és mezőgazdasági adottságai alapján Galícia tökéletesítéséhez és gyarapodásához a legalkalmasabbak?) címmel. A pályázatot Bredeczky Sámuel nyerte el. Sajnos a győztes pályaművet nem ismerjük, de a hagyatékban található egy fogalmazvány, *Vorschläge zur Verbesserung der Landwirtschaft und anderer Industriezweige in Galizien* (Javaslatok a mezőgazdaság és más iparágak jobbítására Galíciában) címmel, amely tájékoztat az anyaggyűjtési munkálatokról, és ebből részben képet kaphatunk a majdani pályaműről. Így okkal feltételezhetjük, hogy Bredeczky dolgozata tulajdonképpen gyakorlati

55 *Vaterländische Blätter*, 1811. 15. kötet.

56 EOL Bredeczky-Krayzell-hagyaték.

57 Horváth, 1924. 335. A könyv több kiadást is megért, bár egyes fejezeteit elhagyták, de a protestáns hitoktatásban a 19. század folyamán is használatos maradt.

58 Armenanstalt in Lemberg. In: *Vaterländische Blätter*, 1811. 24. kötet.

tanácsokból állt, amelyeket, mint a pályázat címe is mutatja, a kormányzat valószínűleg fel is akart használni, illetve meg akart valósítani.⁵⁹

A bevezetés rövid áttekintést adott az ország közgazdasági és kereskedelmi viszonyairól. Az első részben a szuperintendens javaslatokat tett a mezőgazdasági javak és a természeti kincsek hasznosítására. A második és harmadik részben azt tárgyalta, hogy az eladhatatlan termékeket hol lehet értékesíteni, és milyen eszközökkel lehetne Galícia iparát és kereskedelmét újra életre kelteni. Itt elismeréssel szólt a Tessedik-féle szarvasi iskoláról, a keszthelyi Georgikonról és az egyéb szakirányú magyarországi oktatási intézményekről, majd példának is állította azokat. Bredeczky szerint Galíciában is ezekhez hasonló gazdasági intézetekre lenne szükség, mert az alapoknál, vagyis az oktatásnál kell elkezdni a galíciai állapotok megváltoztatását.

Ez a munkája Kesselring szerint teljes terjedelmében megjelent a *Lemberger Zeitung*ban, Stanisław Schnür-Peplowski szerint azonban csak Bredeczky halála után négy évvel látott napvilágot részletekben.⁶⁰ Ez utóbbi szerző szerint a lelkész legjobb javaslatai azok voltak, amelyek arra vonatkoztak, hogy terjesszék el a méhészetet és csapolják le a tavakat, mocsarakat, azok helyén hozzanak létre réteket, legelőket. Bredeczky különösen nagy problémának látta az alkoholizmust, elsősorban a túlzott mértékű pálinkafogyasztást, aminek visszaszorításáért mindent meg kell tenni. Ezért inkább a komlótermesztést és a sörgyártást javasolta. Véleménye szerint mindenekelőtt a nép műveltségi szintjét kell emelni, ezért földművesiskolákat kell létrehozni. Elképzeléseit részletesen ki akarta fejteni és térképekkel kiegészítve francia fordításban is közreadni. Végül egyikre sem került sor.⁶¹

Bredeczky egészsége a rengeteg hivatalos utazástól és az azzal járó kellemtelenségektől rendkívül megromlott. Fennmaradt egy 1811. május 20-i keltezésű levél, amelyet Rummy Károly Györgynek írt, és amelyben beszámolt neki arról, hogy egészsége megrendülése miatt egy Eperjes környéki fürdőbe utazott.⁶² Május 24-én kérvényt nyújtott be a bécsi főegyháztanácsnak, hogy engedélyezzenek neki hat hét szabadságot. Úgy tűnt, egy időre helyreállt az egészsége, mert 1812 májusában már ismét hivatalos útra indult Brodyba. Utolsó levelét június 10-én barátjának, a Bécsben élő Glatz Jakabnak írta, amelyben beszámolt a brodyi útról. Mint írta, egészen az orosz határig elutazott, visszafelé érintette Turzót és Buskot. Levelében elmondta Glatzknak, hogy mennyi szenvedéssel jár betegsége, főleg gyomorfájásra és epeömlésre panaszkodott.⁶³

A lelkész utolsó napjai rendkívüli szenvedéseket hoztak, amit a családi napló is megörökített. Bredeczky 1812. június 20-án, egy szombati napon hunyt el, és a lembergi licsakivi (Lützenhofer Friedhof) temetőben helyezték végső nyugalom-

59 Horváth, 1924. 337.

60 Ma már egyik sem fellelhető.

61 Horváth, 1924. 338–339.

62 A czemétei fürdőről van szó. Bredeczkynek még a kezelés alatt is az járt a fejében, hogy a czemétei fürdő vizét vegyileg elemezni kellene. Fennmaradt egy kéziratrövedék is, amelyben részletesen leírja a fürdőt és a vidéket.

63 EOL Bredeczky–Krayzell-hagyaték.

ra.⁶⁴ Özvegye és lánya röviddel a temetés után Eperjesre költözött. A galíciai evangélikusok meg akarták őrizni a püspök emlékét, ezért a lemergi evangélikus templomban emléktáblát avattak, a későbbiekben pedig sírjára emlékoszlopot állítottak. Horváth Ödön 1924-ben kiadott könyvében még azt írta, hogy az emléktábla létezik, és közölte a felirat latin és magyar nyelvű szövegét is. A későbbiek folyamán az oszlop és a sír is eltűnt. 1912-ben, amikor a lelkész halálának 100. évfordulóján ünnepséget rendeztek, Rudolf Kesselring, a lemergi evangélikus közösség akkori elöljárója kezdeményezte egy új emléktábla avatását.⁶⁵ Bredeczky Sámuel sírja és emléktáblája mára teljesen eltűnt, de írásos hagyatéka az Evangélikus Országos Levéltárban fellelhető.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források lelőhelye

EOL = Evangélikus Országos Levéltár (Budapest)
Bredeczky-Krayzell-hagyaték

Magyar Tudományos Akadémia Levéltára
Magyar Irodalom, Levelezés
Bredeczky Sámuel levelei Romy Károly Györgyhöz

2. Kiadott források és szakirodalom

Arató

1960 Arató Endre: *A nemzetiségi kérdés története Magyarországon 1790–1840*. Bp., 1960.

1983 Arató Endre: *A magyarországi nemzetiségek nemzeti ideológiája*. Bp., 1983.

Barton

1976 Barton, Peter F.: Das evangelische Galizien und die evangelischen Kirchen Österreich-Ungarns und Deutschlands. In: *Geist und Glaube. Eine Gedenkschrift für Prof. Dr. Dr. Franz Fischer (1895–1975)*. Wien, 1976. 7–17.

Bredeczky

1800 Bredeczky, Samuel: *Elementarbüchlein zum Gebrauch beym öffentlichen Unterricht*. Oedenburg, 1800.

1802 Bredeczky, Samuel: *Topographisches Taschenbuch für Ungarn auf das Jahr 1802*. Oedenburg, 1802.

64 A hagyatékban szintén megtalálható a halotti bizonyítvány. Számos korabeli újság emlékezett meg Bredeczky Sámuel haláláról. A *Gazeta Lwowska* közleményben tudatta a hírt, a *Gemeinnützige Blätter* 1812. december 20-i száma életrajzot közölt róla, az *Ofener Zeitung* 1812. július 12-i számában is megemlékeztek Bredeczkyről, az *Annalen der Literatur und Kunst* 1812. augusztusi számában barátja, Glatz Jakab írt róla méltatást *A haza érdemes polgárai. Néhány jellemző vonás a galíciai szuperintendens Bredeczky Sámuel életéből* címmel, amely 1812-ben Bécsben különnyomatban is megjelent. A *Lemberger Zeitung* 1812. június 22-i, hétfői száma a címlapon, a belföldi hírek között közölte Bredeczky halálát. Hosszú és szép méltatást írt róla, megemlítve, hogy már évek óta egy Galiciáról szóló statisztikai, földrajzi kézikönyvön dolgozott, amely már majdnem elkészült, és kiemelte Bredeczky aktív szerepét a lemergi szegényintézet alapításában is.

65 Horváth, 1924. 288.

1803–1805 *Beyträge zur Topographie des Königreichs Ungarn*. Bd. 1–4. Hrsg. v. Samuel Bredeczky. Wien, 1803–1805.

1807 *Neue Beyträge zur Topographie und Statistik des Königreichs Ungarn*. Hrsg. v. Samuel Bredeczky. Wien–Triest, 1807.

1807 Bredeczky, Samuel: *Beschreibung der äusserst merkwürdigen Höhle Baradla*. Wien, 1807.

1809 Bredeczky, Samuel: *Reisebemerkungen über Ungern und Galizien*. Bd. 1–2. Wien, 1809.

1809 Bredeczky, Samuel: *Kurzer Umriß der biblischen Geschichte des alten und neuen Testaments*. Wien, 1809.

1811 Bredeczky, Samuel: Umgebungen von Lemberg. In: *Vaterländische Blätter für den österreichischen Kaiserstaat*, 1811. 15. (20. 2. 1811) sz. 88–89.; 23. (20. 3. 1811) sz. 139–140.

1812 Bredeczky, Samuel: *Historisch-statistischer Beytrag zum deutschen Kolonialwesen in Europa, nebst einer kurzen Beschreibung der deutschen Ansiedlungen in Galizien in alphabetischer Ordnung*. Brünn, 1812.

Csáky

1982 Csáky, Moritz: Die Hungarus-Konzeption. Eine „realpolitische“ Variante zur magyarischen Nationalstaatsidee? In: *Ungarn und Österreich unter Maria Theresia und Joseph II. Neue Aspekte im Verhältnis der beiden Länder*. Hrsg. v. Drabek, Anna-Maria – Plaschka, Richard G. – Wandruszka, Adam. Wien, 1982. 71–89.

Genersich

1807 Genersich, Christian: Reise in die Carpathen mit vorzüglicher Rücksicht auf das Tatra-Gebirge. In: *Neue Beyträge zur Topographie und Statistik des Königreichs Ungarn*. Hrsg. v. Samuel Bredeczky. Wien–Triest, 1807.

Glatz

1799 Glatz, Jacob: *Freymüthige Bemerkungen eines Ungars über sein Vaterland. Auf eine Reise durch einige ungarische Provinzen*. Gotha, 1799.

1812 Glatz, Jacob: Verdiente Männer des Vaterlandes. Einige Züge aus dem Leben des galizischen Superintendenten Samuel Bredeczky. In: *Annalen der Literatur und Kunst*, 1812. August, 231–261.

Horváth

1916 Horváth Ödön: *Apróságok Bredeczky Sámuelről*. Eperjes, 1916. [Különlenyomat az *Eperjesi Lapokból*.]

1924 Horváth Ödön: *Bredeczky Sámuel élete 1772–1812*. Bp., 1924.

Kesselring

1912 Kesselring, Rudolph: *Die evangelischen Siedlungen Galiziens im josefinischen bis fransisceischen Zeitalter 1772–1822*. Lemberg, 1912.

1929 Kesselring, Rudolph: *Die evangelische Kirchengemeinde Lemberg. Von ihren Anfängen bis zur Gegenwart (1778–1928)*. Lemberg, 1929.

Konrád

2018 Konrád Miklós: A galíciai zsidó bevándorlás mítosza. In: *Századok*, 152. (2018) 1. sz. 31–60.

Kosáry

1983 Kosáry Domokos: *Művelődés a 18. századi Magyarországon*. Bp., 1983.

1984 Kosáry Domokos: Magyarországi és európai értelmiség a 18. század első felében. In: *A magyarországi értelmiség a XVII–XVIII. században*. Szerk.: Zombori István. Szeged, 1984. 108–117.

Loesche

1911 Loesche, George: *Von der Duldung zur Gleichberechtigung. Archivalische Beiträge zur Geschichte des Protestantismus in Österreich 1781–1861*. Wien–Leipzig, 1911.

Lukács

1977 Lukács György: *A történelmi regény*. Bp., 1977.

Pietsch

1988 Pietsch, Walter: A zsidók bevándorlása Galíciából és a magyarországi zsidóság. In: *Valóság*, 31. (1988) 11. sz. 46–59.

Pukánszky

2000 Pukánszky Béla: *Német polgárság magyar földön*. Bp., 2000. (Kisebbségkutatás könyvek.)

Raiss

1807 Raiss, Christian: Topographische Beschreibung der im Gömörer Komitate bey dem Dorf Aktelek befindlichen Höhle Baradla. In: *Neue Beyträge zur Topographie und Statistik des Königreichs Ungarn*. Hrsg. v. Samuel Bredeczky. Wien–Triest, 1807.

Tarnói

2001 Tarnói László: Ungarnimage um 1800. Ungarn: Heimat und/oder Fremde – auf deutsch. In: *Palimpszeszt*, 5. (2001) 9. sz. 25–50.

Varga

1992 Varga László: Zsidó bevándorlás Magyarországon. In: *Századok*, 126. (1992) 1. sz. 59–79.

Weber

1901 Weber, Samuel: *Ehrenhalle verdienstvoller Zipser des XIX. Jahrhunderts 1800–1900. zur Jahrhundertwende*. Igló, 1901.

Zombori

1984 Zombori István: A felvidéki evangélikus értelmiség. In: *A magyarországi értelmiség a XVII–XVIII. században*. Szerk.: Zombori István. Szeged, 1984. 82–91.

KRISZTINA KURDI

SERVICE AND IMPERIAL PATRIOTISM

THE WORK OF THE LUTHERAN PRIEST SÁMUEL BREDECZKY IN GALICIA

The Lutheran Sámuel Bredeczky was typical figure of hungarus conscious intellectuals of the Enlightenment. His life may called as service, it was the service of Evangelical Church and the Habsburg Empire. In 1805 Bredeczky was sent to Galicia to supervise German protestant settlements and reorganise their religious life. After a few years, he was appointed as a Lutheran bishop/superintendent of the province. He had a very important role in the scientific mapping of Galicia. He lived in Lemberg until his death (1812), and this relatively short period can be considered Bredeczky's most productive and creative period. Many letters, sermons, accounts of service travel, notes, newspaper articles, natural science descriptions, manuscript fragments and two books that are still remarkable today have survived from this seven-year activity. Besides his assigned tasks, he carried out studies in state economy, folklore, geography and mineralogy. Bredeczky's travel notes present the first decades of the Austrian rule, describes the ethnical relations of the province, and its natural and economical capabilities from a particular point of view. His work refines the generally known or even unknown picture on Galicia.

CONTENTS

Expansion and Establishment (László Bíró)	481
<i>Studies</i>	
Tamás Túróczi: Search for Spanish–Japanese Relations during the Reign of Philip II	487
András Bencze: History of Russian America	513
Krisztina Kurdi: Service and Imperial Patriotism: The Work of the Lutheran Priest Sámuel Bredeczky in Galicia	533
Zoltán Vajda: Thomas Jefferson and the Problem of Poverty in the United States in a Republican Context	553
Bálint Kovács: Anthropological Characteristics and the Making of Scapegoats: Armenians in the Discourse of the Race Theory	571
Csaba Sáfi: Ethnic Politics or Cooperation? Diverging Political Options in Russian Politics in Ukraine	593
<i>Workshop</i>	
Levente Olosz: The Successes and Failures of the Hungarian Wine Trade during the World War I	611
<i>Book Reviews</i>	
Episodes in Albanian–Hungarian Historical Contacts (Robert Pichler)	639
Northness of Russia (Gábor Gyóni)	645

Ára: 800 Ft
Előfizetőknek: 600 Ft

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető személyesen a postahelyeken és a kézbesítőknél,
vagy a Központi Hírlap Iroda zöldszámán: 06-80/444-444,
e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 1-303-3440,
vagy levélben a Magyar Posta Zrt. Központi Hírlap Iroda,
Budapest 1008 címen.

Számonként megvásárolható a Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézetében
(1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.,
telefon: 224-6700/4624, 4626 mellék), illetve a Penna Bölcsész Könyvesboltban
(1053 Budapest, Magyar utca 40., telefon: 06 30/203-1769).

A Világtörténet 2023. évi évfolyamának megjelenését
a Magyar Tudományos Akadémia, a Magyar Kutatási Hálózat Titkársága
és a Petőfi Kulturális Ügynökség támogatja.

MTA MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA

**HUN
REN**

BÖLCSESZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZET

Petőfi
Kulturális
Ügynökség

